

Факт і його природа у науці та белетристиці
(Міркування над поемою Лесі Українки “Одно слово”
в інтерпретації Агатангела Кримського.
Семіотичний аспект)

У статті розглянуто факт і його природу у контексті творчих взаємин Агатангела Кримського та Лесі Українки.

Ключові слова: факт, фактична неправда, інформація, онтологія, інтерпретація, наука, література.

“Троянда залишається трояндою під будь-якою назвою.
Але троянда не буде тією ж самою трояндою для бджоли
і для людського залицання” [1, 17] (Дж. Ділі).

“Всі знають, що Леся Українка – один з найкращих наших поетів. А що найбільше кидається в вічі кожному читачеві, так це оригінальність і нешаблонність її поетичних тем. – Писав Агатангел Кримський у публікації “Етимологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду”¹, що була відповіддю на опубліковану 1906 року у місячнику “Вільна Україна”² поему Лесі Українки “Одно слово”. – І ото й тепер, недавнечко, Леся Українка помістила поему – знов на оригінальну тему (за сюжетом названого твору політичний засланець з України потрапляє до Сибіру і гине там з нудьги за волею, на означення якої, як виявилось, у якутській мові немає слів – О. К.). Тема – гарна. – Зазначає А. Кримський. – Закінчення ефектне. Та, на жаль, саме те, що дає найбільшу красу цій поемі, є фактична неправда”. Гуртом кажучи, нема в світі такої мови, щоб у ній не було слів *воля, вільний, визволяти*. А зосібна – і про якутську мову треба завважити те саме, бо *воля і вільний* буде по-якутськи босхо...” [3, 200-201].

¹ Журнал “Нова громада”, 1906. – №7. – С.105-112.

² Місячник “Вільна Україна”, 1906. – Кн. 1-2. – С. 7-10.

Вочевидь, у відповідь на зауваження авторитетного мовознавця, випускаючи у 1908 році свою поему окремою книгою³, Леся Українка замінила слово “якута” на “тубільця”. Хоча (цікавий факт – О. К.)... ще за п'ять літ до публікації 15 грудня 1903 року у листі до Кримського вона писала: “Якщо будете відповідати мені, то не забудьте, з ласки Вашої, поглянути десь по книгах за тим, чи є у якутській мові слово “воля” (liberte'), *що то я колись Вас питала*, – сей інтерес не зник для мене і тепер [9, 94-95].

Лист, мабуть, до респондента вчасно не дійшов (хоча, знову ж таки – з контексту епістолярної спадщини – зрозуміло, що *він був не єдиний*)... “Леся б вдвічі шкодувала, що свого часу не порадилася зі мною про свою поему”, – міркував пізніше Агатангел Кримський в одній з присвячених пам'яті Лариси Косач публікацій [4, 690]. Випадок з поемою “Одне слово”, повторюю, був єдиним винятком в усій літературній праці Лесі Українки. Хай він ще міцніше підкреслить її незрівнянне ставлення як письменниці до своєї творчості! [...] до кожного слова вона *була вимоглива так, як мало хто з письменників*” [...]. “Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником” [там само, 689].

Якщо для Агатангела Кримського, бути ученим-дослідником – свідчення найвищого статусу творця, то Леся Українка “оцінювала” творчість за іншою “шкалою цінностей”. Наприклад, перша її безпосередня реакція на лірику А. Кримського (зафіксована мимохідь у листі до М. Драгоманова), свідчить про те, що у віршах цікавого поета-початківця вона вбачала прикмети так званої “професорської лірики”: “Мені сердечно шкода – писала вона, – молоденького поета Кримського: адже з нього, може б, могли б й люди вийти, а тепер... “зануда” сама й зосталась” [8, 130]. Однак кращого, ніж Кримський, історика та мовознавця Леся Українка не знала; і теж неодноразово акцентувала на цьому у листах та публікаціях, з яких ми довідуємося, що вчений та лірик у її розумінні ніби належали до різних світів [9, 397].

³ Леся Українка Одно слово (Оповідання тубільця з півночі). К., “Час”, 1908, 12 стор.

Особисто себе Леся Українка вченим ніколи не вважала: “[...] ось Вам трагікомічна рисочка, – писала вона А. Кримському, – світові теми беру, а АВС не знаю [...] От Ви, напевне, усе це знаєте, а я “необразована”! Зрештою, се й не дивно – я самоук, а Ви професор...” [9, 397].

Розмірковуючи над цитованим та іншими фрагментами дискусійних “конфліктів” у різних ситуаціях спілкування Лариси Косач та Агатангела Кримського, ми подумали: якщо вчені й літератори (як вважала Леся Українка) по-своєму сприймають та інтерпретують дійсність, то, можливо, й “фактична неправда” у їх уявленні, наукових та художніх розвідках явище не зовсім тотожне?

Достеменно відомо, що у науковій інтерпретації “факт” (від лат. *faktum* – зроблене) означає “те, що відбулося”: реальне, опозиційне нафантазованому. Межі, що відділяють факти від того, що ними не є, зазвичай вибудовують, відповідаючи на питання: “що відбулося?”, “де?”, “коли?”. Словом “факт” називають події та інформацію про події. Факти подієвого рівня не потребують доказів (існують за принципом: є або немає). Що ж до інформаційних, то вони обов’язково повинні підтверджуватись, інакше інформація не відображує, а спотворює дійсність.

Відтак, у науковому потрактуванні, *факти роблять припущення істинним або хибним*. “Судження, думки істинні, якщо вони відповідають фактам”, – стверджують науковці [5, 27]. “Факти нічого не означають, коли подаються безсистемно, але можуть означати й дуже багато, навіть мати вирішальне значення, якщо розглядатимуться у зв’язку з іншими логічними законами, теоретичними положеннями, існуючою уже системою знань”, – констатував відомий англійський вчений Б. Рассел [6, 177].

Спосіб художньої інтерпретації дійсності не схожий на науковий. Його висновки не тотожні результатам, які дає наука: вчений доводить положення на підставі фактів і цифр – в основі художнього образу-факту теж лежить дійсність, і попри це її образи й картини не є простим відображенням, вони

містять у собі узагальнення творця образної дійсності, відтворюють його особисте розуміння та потрактування закономірностей зв'язку між фактами та явищами. Загально кажучи, художній образ-факт має дуже опосередковане відношення до реальності, він становить особливу форму її відображення.

Отже, вчений мислить поняттями, митець – образами. Наука і мистецтво мають не однакову специфіку і передбачають досягнення різних цілей. Головна мета науки – подавати точні відомості, суть мистецтва – діяти на уяву, збуджувати почуття. Для вченого відступ від факту означає фальсифікацію. Письменник, художник можуть вільно “спотворювати” факти. Як це робили, приміром, Суриков (“Ранок стрілецької страти”) чи Булгаков (“Майстер і Маргарита”). Інколи, відступивши від конкретних фактів, митці “конкретніше” виражають сутність пересічних чи навіть епохальних подій. “Дріб`язкові обурюються із зеленого неба, синіх дерев, з картин, на яких нічого не намальовано, з малюнків, подібних на дитячі. Але для майстра, що, супроти анатомічних і біологічних законів, малює потвор, це й означає творити всесвіт і людей такими, якими вони є”, – розмірковував свого часу В. Домонтович [2, 108].

Готуючись писати поему “Одно слово” Леся Українка недвозначно дала зрозуміти А. Кримському (це констатується її листуванням), що прагне бути фактично точною – у прямому безпосередньому (суто науковому – О. К.) розумінні цього слова – і її уявлення про факт – як далеко не фігуральне поняття – зовсім не відрізняється від усталеного традиційно розуміння “фізично існуючого, якому присвоюється ім`я “реальність” [5]. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що свідомість авторки твору фіксувала об`єктивну (з її погляду) дійсність і подала її у конструкціях, які набули фактичної форми. Однак насправді йшлося про нафантазоване, зафіксоване творчою уявою. Відтак, сприйняте фактично, несподівано виявлося ілюзорним, як вислід – наявний у поемі вербальний конфлікт втратив свою реальну підставу.

А priori очевидно, що природа факту в цьому випадку не змінилася. Відбулося демонстрування фальстарту свідомості від неповноти знання; і виявилось: те, що ідентифікує реальність, насправді її не фіксує, а конструює.

У процесі фальстартів та метаморфоз “помилково” задіяний “факт” перетворився у явище якісно іншого порядку.

“У їхній стороні й зимою сонце. – Розповідає тубілець, / – і щось таке росте, що в нас нема, / І різне єсть таке, що ми не знаєм. / Він нам хотів про все те розказати, / але у нас те все ніяк не зветься – / казав “чужий”... [7, 79]”.

Усе те, що “ніяк не зветься”, можна розуміти двояко: а) звісно, “ніяк не зветься” те, чого справді немає (раціональний погляд); б) не мають конкретної назви також явища, що є полісемантичними із можливостями задіяння поверхневих (видимих) або глибинних (прихованих) значень (перевага образності, метафоричності⁴).

Культурна детермінованість кодів розрізнення виявляється, наприклад, коли ми порівнюємо конвенції розмежування у неспоріднених культурах, у яких відчутним варіаціям підлягає усе, навіть класифікація за кольором (хоча те, що збігається із фізичним світловим спектром, зазвичай усвідомлюється як непохитне). Вченими доведено, що представники африканських племен не розрізняють зелений і блакитний кольори, вважаючи їх однією “барвою молодого листа”, ескімоси використовують цілу класифікаційну серію лише для назв відтінків снігу, адже у вимірах їхнього досвіду уявлення про сніг вписані в іншу символічну сітку, яка є складнішою й опрацьованішою, ніж в інших народів, наприклад, – мешканців тропічних лісів (у тропіканів така сітка, вочевидь, взагалі відсутня; натомість наявне розгорнуте уявлення про жовто-зелену гамму).

Йдеться про те, що на означення волі у якутській мові могли бути різні слова, але жодне з них не мало (елементарно – не могло мати! – О. К.)

⁴ Метафора, з точки зору наукової логіки, – категоріальна помилка, яка відносить предмет мовлення до класу, до якого він дійсно не належить, висвітлює приховані парадокси і вводить в амбівалентність – логічну суперечливість.

“наповнення”, притаманного іншим (передусім високорозвиненим мовам “цивілізованих народів”), бо розуміння значень – це ж насамперед віднайдення сенсів, які наповнюються знаннями і розумовими операціями носіїв мови (нічого втішного про функціонування цих кодуєчих складників-структур у північних тубільців ми і досі (вже у наш час – О. К.) сказати не можемо). Отже, поема організована за системою стереотипних образів та уявлень. Усе – навіть лексика та манера оповіді – підпорядковані ритму наївності, дитинності, “мітологічних” символів мешканців Півночі, які живуть у царині первісних стосунків. Тубільці емоційні, інтуїтивні, інстинктивні, вони не здатні до аналітичного мислення (не мають на це достатньої систематичної освіти). Уся продуктивність їх правопівкульного мозку спрямована на справи буденні, емпіричні. Можна сказати, що це суспільство практично (і не погано – О. К.) мислячих, але не дуже розумних людей (у тому сенсі, що розум – це не здоровий глузд банальних істин). За сюжетом поеми перед нами постає спільнота, яка керується законами тривіальних прозрінь, спільного почуття тощо. Вона думає/каже/відчуває, але пояснити, те, що має на увазі, не може (тим більше у розгорнено-теоретичній формі).

Носії здорового глузду мають непогану “життєву хватку”. Цієї “хватки” забракло чужинцеві, який не сприйняв суспільства практичної мудрості емпіричного існування і загинув, заплутавшись у “павутині” чужого “ворожого” світу.

Відтак, стрижневу проблему непорозуміння можна (на наш погляд, навіть і потрібно) сприймати передусім як проблему семіотичну⁵, що окреслює конфлікт явища і сутності на підставі уявлень. Одним з найрельєфніших взірців семіотичності сприймання є глибина потрактування персонажами поеми найфундаментальніших абстрактних понять, уявлення про які тубільці і засланець набувають в обмеженому і частковому аспекті

власного довкілля, що формується із вибіркового “фактів”, вимережаних з об’єктів їхнього досвіду. Назване довкілля семіотики називають Umwelt (видосвіт) – доступна конкретним відчуттям “реальність”. У вимірі Umwelt відмінності між об’єктами та відчуттями первинно зумовлені сукупністю відношень, які набуваються між тим, що фактично може бути присутнє і тим, що належить до когнітивної конституції сприймача інформації, який діє і відчуває. На думку теоретиків знакових систем, серед елементів подразнення сприймач інформації, як правило, сам сплітає мережу послідовних відношень. Досліджуваний текст дає змогу стверджувати, що опонентні персонажі коряться законам середовища, у якому вони “живуть”, перебуваючи в полоні різного Umwelt.

Він став казати: “Бачите, для мене / Найкраще те, як можна скрізь ходити / І все робити, от цього й немає”. / Ми засміялись: видумав “чужий”! / Він скрізь ходив, куди і ми ходили, / Хіба що сам не хтів.../ а він махнув рукою: “Що казати вам!” / Не знаєте! Куди я тут піду? [7, 82].

Поза будь-яким сумнівом, у героїв поеми неадекватне відчуття простору. Вони вкладають не однаковий сенс у слова “ходити”, “робити”, “бути вільним”. “Одно” і те саме слово у них сигніфікує нетотожні явища (Verba tene, res sequentur, – справедливо міркував Гораций ⁶). Така неспівмірність сприймання цілком зрозуміла: зображені у поемі народи перебувають на протилежних витках цивілізації (абстрактної вербальної комунікації та “наскельних малюнків”).

“Абстрактна” комунікація “надбудовується” над “конкретною”, задаючи ключовому конфліктові непорозуміння амбівалентності. Як семіотичний концепт означення тубільця мають відкритий асоціативний інтенції характер, що відчужує від знярядійної практичності. Сигніфікативно-моделюючі форми буденної свідомості тубільців не

⁵ “Об’єкт, що є певного роду річчю для певного роду організму може бути цілком іншого роду річчю для іншого роду організму”, – стверджують теоретики знакових систем [1, 19])

узгоджуються з емпірейністю свідомості Великої Людини з Великої Землі. Вони гарантують лише моделювання подій як взірців поведінки, що набирають значення “відстояної” парадигми практикування, у контексті якої “думати” – означає “наслідувати”, презентувати усталені образи дій. Назване мислення – знаково-моделююча система здорового глузду буденної свідомості. Тубільці міркують: “У нас казали, що, може, він дурний, того і добрий./ [...] Ми питали, чи він розумний, і чи в нього дома усі такі. То він сміявся тільки, / нічого не казав, на вмів казати, а, може не хотів. Він потім знав / багато говорити і пісень навчився наших [...] / А пастки ставити і невід зтягати / не вмів і не навчився, хоч і хтів” [79].

Аналізуючи поему, ми прийшли до думки: те, що традиційно “зчитувалося” у ній як природне (само собою зрозуміле – О. К.), насправді обумовлене процесами кодування-декодування, які коріняться у механізмі сприймання, детермінуються культурою і традицією. Коди ключової лексеми “воля” слабкі і нестійкі, обмежені конвенціями сприймання у вимірі різновекторних спільнот. Отже, концепт “воля” у поемі Лесі Українки” – знак окремих реалій , що є для тубільців та засланця чимось зовсім іншим.

Тому, на наше глибоке переконання, навіть якби Леся Українка не замінила , зреагувавши на зауваження А. Кримського, якутів на тубільців, з погляду семіотики її все одно не можна було б звинуватити у спотворенні факту.

“Світи” Агатангела Кримського та Лесі Українки, вочевидь, теж були “чимось зовсім іншим”.

Для А. Кримського факти – явище натуралістично неунікне. На наш погляд, від такої “неунікності” потерпав незреалізований Кримський-літератор у Кримському-науковцеві. Головно під час написання його

⁶ Май речі, слова прийдуть (лат.) – парафраз формули Горация з “Науки поезії”.

нашумілого, і досі належно не оціненого, роману “Андрій Лаговський”, після прочитання якого, Леся Українка зауважила: “А щодо тої практичної поради, якої ви просили у мене (Кримський дав їй прочитати і проаналізувати ще не поданий до друку текст. – О. К.), то я Вам от що скажу: *таки не вадило б кілька карточок вирізати з Вашого роману*. Ви самі знаєте, яких. Не всі ж “чительники” такі “обстріляні птахи” в літературі різної школи, як я, то, може, іншому й книжка випаде з рук, а се буде шкода... [9, 150].

А. Кримський фіксував факти, Л. Українка “вживала” їх в Umwelt. У листі до Агатангела Кримського від 15 грудня 1903 року вона писала: “... В той самий день, як я отримала Вашу книжку про семітизм (спасибі за неї), я отримала і першу звістку про те, що в мене вже один тільки брат зостався на світі. Я не могла нікому писати без того, щоб не згадати про се, а тим часом і досі у мене є манія, що запанувала надо мною з того часу: *мені все здається, що коли я пишу про се і називаю факт його іменням, то я, власне, роблю його фактом*, переводжу його в дійсність з облади якоїсь страшної, але тільки ілюзоричної абстракції фікції. Чи Ви мене розумієте? Я думаю, ні, бо я сама тямлю. Що нормальною думкою сього збагнути не можна ... тож не говорім про це [9, 93].

За непохитним “не говорім про це” у житті й творчості Лесі Українки та Агатангела Кримського, у ситуаціях їх спілкування лишилося багато загадкового. Найзагадковішим, мабуть, є те, що серед багатющої епістолярної спадщини А. Кримського не виявилось листів до Лесі Українки. Чому? Втрачені? Знищені? (Ким? Навіщо?...). На жодне із поставлених питань ми не здатні відповісти. Лишаються домисли, припущення, фантазії... Ерзаци фактів?

Незаперечним є лиш те, що у час домінування раціональних принципів, коли літературний факт переважно мислився, як одиниця “прикріплена” до дійсності, а “об’єктивність” вимагала “усунення” акцентів на феноменологію сприймання, Лариса Косач (свідомо чи несвідомо?) “трала” своїми текстами

(і не лише художніми – О. К.) у парадоксальну семіотичну гру. Як вислід – маємо твори – модель Борхесового Алефа – які приховують у собі багатоаспектну відкриту знаковість, що не дає “протореного” виходу ні на реальність, ні на думку автора.

Література

1. Ділі Дж. Основи семіотики: Пер. з англ. А.Карася. – Львів: Арсенал, 2000. – 232 с.
2. Домонтович В. Доктор Серафікус. – К.: Критика. – 1999. – 380 с.
3. Кримський А. Ю. Етнологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду // Кримський А. Ю. Збір. тв.: У 5 – ти т. – К.: Наук. Думка, 1973. – Т.3. – С. 200–207.
4. Кримський А. Ю. Із спогадів щирого друга // Кримський А. Ю. Збір. тв.: У 5 – ти т. – К.: Наук. Думка, 1973. – Т.2. – 513 с.
5. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – 398 с.
6. Рассел Б. Человеческое Познание. – М.: Политиздат, 1957. – 236 с.
7. Українка Леся Одно слово // Українка Леся. Збір. тв.: У 12 – ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.2. – С. 78–84
8. Українка Леся Листи // Українка Леся. Збір. тв.: У 12 – ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.10. – 542 с.
9. Українка Леся Листи // Українка Леся. Збір. тв.: У 12 – ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.12. – 693 с.

О. Kosiuk

Fact and its essence in science and fiction. (Lesya Ukrainka's poem «One word» in the interpretation of Agatangel Krymskyu)

The fact and its essence in the context of relations and literary creativity of Agatangel Krymskyu and Lesya Ukrainka is considered in the article.

Key words: fact, factual lying, information, ontology, interpretation, science, literature.

Косяк Оксана Михайлівна – аспірантка факультету журналістики (кафедра радіомовлення і телебачення) Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Адреса для листування: Україна, Волинська область, Луцький р-н., п/в Г-Полонка, с. Городище-1, вул. Дружби-18. (інд.: 45-60-7).

Тел.: 70-90-63 (дом.); 4-11-88; (роб.) 8-050-10-656-37 (моб).

E-mail: o.kosuk@ukr.net